«Els Pastorets» i els misteris antics

Autor: Jordi Bilbeny
Data de publicació: 23-12-2018

Per què a la Nit de Nadal els pastors tenen més protagonisme que els apòstols o els seguidors més propers de Crist? Per què no hi pot haver un Nadal a Catalunya sense les representacions d'«Els Pastorets»? I, per què aquesta representació ha estat prohibida per l'Església Catòlica fins ben entrat el segle XIX sota pena d'excomunió per a tot aquell que la representés? En Jordi Bilbeny ho mira d'escatir en aquest article.

A mesura que entrem al temps nadalenc observem d'una forma gens abstrusa com els autèntics protagonistes de la Nit de Nadal són els pastors. Els pastors són els educadors i els protectors d'una colla d'antics herois i divinitats. És una constant a la mitologia clàssica que no pot ser fruit de la casualitat. En Propp, respecte a la llegenda del rei Cir, que és criat per la dona d'un pastor, advera que "els pastors no són casuals a la llegenda. Als contes antics apareixen moltes vegades els pastors"[1], raó per la qual "els pastors troben el nen i el porten a la cort"[2]. Hi ha, doncs, una relació directa entre certes divinitzacions i la figura dels pastors que sembla haver arribat fins al Nadal actual. Així, per Aristòfanes, Hermes era "el déu dels pastors"[3]. Doncs, bé: segons En Benito Gerónimo Feyjoó, "el déu Pan tenia especialíssim culte entre els Pastors, com a singular patró seu. Ovidi li diu Déu del Ramat; [i] Virgili i altres poetes ja [l'anomenen] Déu dels Pastors"[4]. Per ell, "molts erudits són del parer que el déu Pan, Sàtirs, Silvans, Íncubes i Faunes, tots eren una mateixa cosa sota diferents noms. Així, diuen que no hi hagué un sol Pan, sinó molts, per a la qual cosa hi ha testimonis clars en els antics Poetes. En efecte, el Déu Pan era pintat pels Gentils en la mateixa forma que els Sàtirs; això és, amb banyes, amb cua i peus de cabra, i en la resta, amb aspecte humà"[5]. Exactament com el Dimoni. Llavors, el cercle es va tancant, perquè si els pastors eren els adoradors de Pan, Faune o Silvà, que eren la mateixa divinitat, la qual, anys a venir es va acabar confonent amb el Dimoni, és que els pastors també van ser els adoradors d'aquest antic Déu-Dimoni. I per això, si bé s'ha esborrat la figura de l'antic Déu i ha estat substituïda per Crist, la presència tan especial dels pastors continua indicant-nos que la Nit de Nadal és una festa precristiana amb tots els sentits.

A Montmany, per exemple, la nit religiosa per excel·lència era “la Festa dels Pastors”, que s’escau la vigília de Nadal. Els pastors reben la revelació de l’àngel. Cal remarcar-ho amb èmfasi: la revelació divina només i únicament la reben els pastors. O dit d’una altra manera: els pastors tenen la visió de l’àngel mentre dormen. Es desperten espiritualment i fan el camí cap a la cova i, en arribar-hi, adoren l’Infant diví amb tota mena d’ofrenes i presents. No deixa de ser altament intrigant que la literatura popular hagi descrit aquesta vetllada de pastors a l’entorn d’una foguera, on hi ha una olla o una caldera. I jo tinc la intuïció que hi ha d’haver, com en els aplecs iniciàtics precatòlics, alguna mena de relació entre aquesta caldera, el que s’hi ha cuinat i la visió transcendent. Hi ha, per tant, una gran festa, perquè hi ha hagut una revelació divina. L’Amades, en referir-se al Nadal, és més que assertiu: “Avui era la festa major dels pastors”[6]. Per En Josep Romeu, el dels pastors “és el tema més desenvolupat en les nadales, perquè és el més popular de tots”[7]. I llur viatge cap a la cova per adorar l’Infant és un aspecte “desenrotllat amplament en les nadales recollides de la tradició oral”[8]. A les nadales i a Els Pastorets, que també culminen amb l’adoració a l’Infant diví.

Els pastors, de forma excepcional, tenen més protagonisme que els apòstols o que els seguidors més propers de Crist. I això ens situa en un pla molt diferent. Segons En Josep Maria Soler i Bonet, “segurament, la veneració popular cap a la figura del pastor es troba en la base de tota la tradició que ens ha portat fins a les representacions actuals de Pastorets”[9]. Diu l’Amades que “havia estat costum, estès arreu, de donar preferència als pastors per a l’adoració. Al primer quart de segle passat [al s. XIX], els pastors de la rodalia de Barcelona encara anaven a adorar a l’església del Pi, i tothom els deixava passar al davant”[10].

Avui dia no es pot entendre el Nadal popular català sense la representació teatral d’Els Pastorets, que, encara que a hores d’ara la vegem com una manifestació de teatre popular, d’un cert to jocós i simploi, i baldament s’afirmi que té “l’origen en els drames medievals, recitats i cantats en llatí, que s’escenificaven dins el context dels oficis litúrgics, des de la vigília de Nadal fins a Reis”[11], els temes provenen del fons mític precristià. Per En Martí Rosselló, “aquesta representació religiosa es feia a l’interior de les esglésies i era un complement didàctic a la Missa del Gall”[12]. En Xavier Fàbregas creu que Els Pastorets presenten “la humanitat sotmesa a l’enfrontament de dos poders que estan en lluita”[13]: l’un “representat per una divinitat absent –Jehovà–“, i l’altre, representat per Satanàs, en tant també que “divinitat o subdivinitat civil i bronca”[14]. És a dir, que, a parer seu, Els Pastorets representen un moment en què encara el catolicisme no s’ha acabat d’imposar del tot i les dues divinitats lluiten per aconseguir l’hegemonia sobre el país. Jo encara diria més: Els Pastorets representen cent per cent el món precatòlic. I, si no fos per la darrera escena del naixement i de l’arribada dels pastors a Betlem, l’obra esdevindria una peça teatral totalment pagana i es podria interpretar com un joc polièdric –de culte velat– entre pastors i dimonis, entre els pastors i el Dimoni, en tant que Senyor i Príncep únic del món.

Però, a més a més, l’enfrontament entre els conceptes del Bé i del Mal, com a lliçó ètica per al millorament de la consciència humana ens remet novament als misteris primitius, car en aquests, segons En Dupuis, també “hi havia escenes de tenebres i llum, que successivament es presentaven al nou adepte introduït al temple d’Eleusis, les quals escenes representaven les batalles que els dos principis contraris tenen en el món”[15]. Per En Mircea Eliade, “el misteri comença arreu amb la separació del neòfit de la seva família i amb un retir al bosc. Aquí ja tenim el símbol de la mort: el bosc, la jungla, les tenebres simbolitzen el més enllà, els inferns”[16]. I En Propp advera que “l’heroi del conte, sigui príncep, la fillastra expulsada de la llar, o el soldat desertor, es troba invariablement amb un bosc”[17]. Són tants els exemples que recull el conte meravellós d’un bosc que acull les gestes d’un heroi, que l’etnòleg rus conclou: “El nexe entre ritual d’iniciació i el bosc resulta sempre tan sòlid i constant que és exacte també en sentit invers: cada arribada de l’heroi al bosc planteja la qüestió del lligam d’aquest tema donat amb el cicle dels fenòmens d’iniciació”[18]. Doncs, bé: tal com ens assegura En Rosselló, “l’escenari principal dels Pastorets és el bosc. Sens dubte. Els grans conflictes passen sempre al bosc. En Lluquet i en Rovelló o en Jonàs i en Matatíes tenen, en ple bosc, els moments més dramàtics i perillosos”[19] on superaran, com en qualsevol ritual d’iniciació, una a una, totes les proves que els són posades. Com els neòfits dels misteris, que davallen als inferns[20] i són bullits o cuits[21], així la parella de pastors del drama nadalenc baixa a l’Infern i ambdós són a punt de ser fregits en una caldera plena d’oli bullent, de la qual també s’escapoleixen. Perquè, encara que ens sembli estrany, en algunes regions d’Europa, l’iniciat rep una “tortura a mans de dimonis o esperits, que desenvolupen el paper de mestres de la iniciació” i el trànsit místic s’explica “com a conseqüència que els dimonis se li emportin l’ànima”[22]. Als Pastorets d’En Folch i Torres “Getsé fa un pacte amb el Diable”[23], apunta la Lagarda-Mata. Però la iniciació també la pot dur a terme una bruixa. Així, a l’Estel de Natzaret, encara, un cop més a ple bosc, els pastors canten una cançó que relata com un altre pastor fa un pacte amb una bruixa[24], que deixa entreveure, com de costum, la iniciació d’un neòfit. La relació amb indrets que ens són coneguts històricament com a lloc d’aplecs bruixístics, connota ensems que el drama teatral i la iniciació pagana s’interrelacionen molt més del que ens podíem haver pensat. Així, “els pastorets de Berga es passegen pel Pedraforca” i “a Martorell, el nen Jesús neix sota el pont del Diable. I l’Infern d’Igualada està inspirat en les coves del Salnitre de Collbató”[25].

De conformitat amb En Van Gennep, les cerimònies d’iniciació acostumaven a contenir una “primera part quasi

universal: els novicis, morts ja per al món profà, recorren l'Hades i reneixen després, però en el món sagrat"[26]. I, a fi de viure la iniciació en comunitat, es dóna "la dramatització de la mort i renaixement del novici"[27], talment com L'Estel de Natzaret mostra al final l'apoteosi de l'Infant Diví[28].

Així mateix, En Rudolf Steiner creu que "Hèrcules no hauria pogut davallar als inferns si no hagués estat prèviament iniciat. Els Misteris feien passar l'home a través de la mort de les coses peribles; és a dir: el conduïen a l'Hades i, per mitjà de la iniciació, tractaven de salvaguardar-hi l'element etern i preservar-lo de l'aniquilació. I, així, Hèrcules, ja iniciat, pogué superar la mort i sortir victoriós dels perills dels inferns"[29]. Per l'Eliade sabem que "en certs mites i sagues, l'heroi baixa als Inferns per adquirir la saviesa o obtenir coneixements secrets"[30]. Tot i la banalització extrema d'aquest drama nadalenc, encara és possible veure en els dos protagonistes restes del seu paper d'herois iniciàtics. En Soler i Bonet, els descriu com a "herois ingenus, però descarats; atemorits, però amb afany de superació"[31]. Però resulta que, precisament la superació i el perfeccionament espiritual és el resultat del viatge de l'heroi clàssic a l'infern. L'Eliade mateix ens certifica que, en la majoria d'iniciacions, cal "davallar als inferns, [i] afrontar les proves reservades als morts". Així, "el sentit iniciàtic d'aquesta mena de baixada als Inferns és clar: qui aconsegueix realitzar la gesta, no tem ja la mort, ha conquerit en certa manera una mena d'immortalitat"[32]. I insisteix que "el descens perillós als Inferns" i d'altres viatges al marge clarament del món físic, "quan són éssers vius els qui els emprenen, formen sempre part d'una iniciació"[33]. Persevera de nou l'Eliade que "cert nombre de costums populars provenen sens dubte de rituals iniciàtics precristians, però el sentit originari dels quals es perdé amb el transcurs del temps, després, a més, d'haver sofert una forta pressió eclesiàstica a fi de cristianitzar-los"[34]. I rebla: "Entre aquests costums de traça mistèrica destaquen en primer lloc les mascarades i les cerimònies dramàtiques que acompanyen les festes cristianes d'hivern, celebrades entre Nadal i Carnestolestes"[35]. I tant. A Catalunya, les representacions dramàtiques més populars que es donen entre Nadal i Carnestoltes són Els Pastorets. Som, per tant, davant per davant d'un espectable ja molt deteriorat, deixatat i popularitzat, però que ens remet directament i diàfana als misteris arcaics, dels quals ara ja només en podem entrellucar el substrat. A L'Estel de Natzaret el rerefons mistèric es pot observar nítidament: la presentació de l'antic Déu al seu palau infernal[36]; la relació dels pastors amb l'antiga divinitat, que es dóna al llarg de l'obra; la seva iniciació al bosc; l'aplec nocturn amb l'olla i el Dimoni[37]; la fugida de casa i la despresa de tots els béns de Naïm[38]; el salvament del neòfit del fons de les aigües a mans de l'arcàngel Miquel[39]; el pacte amb el Dimoni de l'heroi i la baixada als Inferns, que trobem en una versió local de l'obra a Arenys de Mar, que no recull cap text; la lluita constant entre el Bé i el Mal; el casament sagrat dels déus o hierogàmia[40]; l'aparició de Maria en "el tronc d'un arbre"[41] o en una pedra, que s'esdevenia al teadre dels Seràfics d'Arenys de Mar; el camí iniciàtic cap a la cova[42]; el naixament diví i la resurrecció o apoteosi del neòfit en forma de Jesús Infant a la glòria[43]. Tots els elements hi són. No n'hi manca ni un.

Conformement, en una bona colla de Pastorets, els dos pastors principals es diuen Bato i Borrego. Pel que fa a En Borrego, no cal que insisteixi a remarcar que l'antic Déu precristià era representat en aquesta forma o en la d'un boc i adorat pels pastors. I quant a En Bato, que ja trobem al costat d'En Borrego als Pastorets en castellà d'Igualada del 1844[44], semblaria provenir d'una obra bucòlica catalana d'En Lluís de Gualbes, El Pastor de Fílida, publicada a Barcelona al 1613[45], en què fa parella amb Silvà, antiga divinitat dels boscos. Exacte: com Silvà, Bato va ser també una divinitat arcaica, de qui Mr. Chompré ens innova que "fou testimoni del robatori del bestiar que Mercuri féu a Apol·lo" i que, en delatar més endavant el lladre, "llavors Mercuri el convertí en una pedra de toc"[46]. A la ciutat líbia de Cirene, un altre Bato "fou després adorat com un Déu"[47]. És, doncs, natural que En Xaquín Caridad interpreti que "Bato fou un antic epítet del déu solar i del llamp"[48].

Aquest substrat precatòlic no devia passar desapercebut a les autoritats del moment, perquè, En Rosselló insisteix que "amb el temps i potser a causa del progressiu protagonisme dels elements profans, justament les aventures i desventures dels pastors, [aquesta representació] es va anar separant de la litúrgia i, fins i tot, en alguna època la mateixa església la va censurar"[49]. I subratlla al moment que "tal com consta en el Costumari català de Joan Amades, una disposició governativa va privar la representació dels Pastorets durant bona part del segle passat [s. XIX]"[50]. Amb tot, la prohibició més antiga que he sabut trobar la podem testimoniar ja al segle XVII: és el cas d'un Cartell publicat el "diumenge de Passió" del 1678 per fra Alonso de Sotomayor, aleshores bisbe de Barcelona, que expressa que, "com a nostra noticia haja pervingut que encare que havem expressament prohibit les representacions dels Pastorets a la nit de Nadal" que "en diferents parroquies de nostre Bisbat s'acostumen a representar, no per això algunas personas de la present ciutat han deixat d'intentar lo voler fer semblants representacions"[51], entre les quals també hi esmenta les tocants a la institució del Santíssim Sagrament i la Passió de Jesucrist. Amb aquest fi, "y com la experiencia nos haja ensenyat que las ditas representacions en ninguna manera son del servey de Deu, ni de utilitat alguna per la salut espiritual de las animas dels Fels Cristians", mana que, "sota pena d'excomunió major [...], en ninguna Iglesia ni fora d'aquella en altre qualsevol lloc públic o privat que sia, tan de la present Ciutat com de nostre Bisbat, no gosen ni presumen, en la Nit de Nadal, Octava de Corpus, Semana Santa, ni en altre qualsevol temps del any, fer tals representacions de Pastorets, ni de l'institució del Santissim Sagrament, ni de la Passió Sacrosanta de Christo Señor Nostre"[52]. Així mateix, per mitjà de l'Enric Querol, som conscients que "gràcies a una prohibició del

bisbe [de Tortosa Sever Tomàs] Auther, promulgada en el sínode diocesà de 1696, sabem que dins d'algunes esglésies del bisbat es feien Passions i Pastorets, pràctica que el bisbe volia desterrar"[53]. I el mateix cas repressiu es donava, encara, en un edicte datat el 22 d'abril del 1699, "signat per Isidor Bertran, Ardiaca Major i Canonge de la Santa Església Catedral, portantveus del bisbe de la seu episcopal de Girona, aleshores vacant"[54]. Com podíem imaginar, l'edicte insisteix a prohibir que "en las processons del Corpus, ni devant del Santissim Sagrament (que sia alabat per a sempre) no se atrevesca ningun home, ni dona, en que sia de edat pueril, fer alguns balls, dançar, ni altres representacions: ni en la santa de Nadal los Pastorets"[55].

També al segle XVIII trobem els mateixos intents de fer desaparèixer aquest teatre popular sota la pressió catòlica, car, segons ens indica En Joan Bada, "a la segona meitat del segle XVIII, fruit del jansenisme i de la il·lustració, Carles III i els bisbes s'entossudiren a suprimir aquestes representacions. Any rere any, el capellà del lloc rebia del seu bisbe i l'alcalde del capità general la prohibició de portar-les a terme"[56]. Queda clar, doncs, que Els Pastorets eren mal vistos pels bisbes i prelats religiosos del moment. I això només s'explica si aquestes representacions es trobaven al marge de l'ortodòxia catòlica i la relació entre pastors i dimonis era quelcom més que una relació inofensiva. No és pas per casualitat que, en parlar d'aquestes primeres representacions teatrals, En Rossend Llates ens adveri que "la majoria de manuscrits s'han perdut, d'altres han arribat força mutilats, i les còpies, bastant modernes, estan plenes d'interpolacions i substitucions"[57].

En Fàbregas, així mateix, subscriu que "pastors i dimonis són vells coneguts, trepitgen el mateix terra, transiten els mateixos boscos i hom diria que sense la pretensió cristiana del gènere, uns i altres recuperarien llur condició d'antics companys. A l'escena de la foguera, en el tercer acte –i em continuo referint ara al text de Ramon Pàmies tal com es representa a Mataró, però podríem dir de manera semblant pel que fa als textos de [Frederic] Soler i de Folch i Torres–, el dimoni encaputxat és rebut pels pastors, vora el caliu de les brases, com un habitant més de la contrada"[58]. I com que, a més a més, insisteix que els dimonis nadalencs "no tenen cap relació amb el personatge que la teologia seriosa identifica amb el principi del Mal"[59], és que som davant d'una nova dimensió del Dimoni. Per això subratllava: "Etnòlegs i historiadors coincideixen sense excepció en aquest punt. Les petites divinitats de la terra que sovint feien entremaliadures a la llar dels romans, i a les nostres contrades bastant abans que els romans no hi plantessin les tendes, quan el cristianisme va aparèixer, van anar a parar sense massa manies al sac dels dimonis"[60]. Assenyala En Rosselló que "és especialment notòria la presència quasi constant de Satanàs, Llucifer i el seu equip davant l'escassa presència escènica dels representants del Bé"[61]. I En Fàbregas acabava reblant: "El dimoni, com a figura genèrica, es relaciona també amb un culte als animals que el cristianisme va condemnar. Malgrat les condemnes, tota una sèrie de creences, que el cristianisme va condemnar, procedents de les antigues religions autòctones, han subsistit fins als nostres dies: la tradició oral i les pràctiques de la bruixeria mostren trets interessants d'aquesta subsistència. I en aquestes fonts hem d'anar a cercar la zoologia condemnada de la qual el dimoni n'apareix com a rei i senyor"[62]. És a dir, que, àdhuc per Nadal, ens tornem a adonar que el Dimoni és el Senyor de les bèsties i dels boscos. I aquí caldria veure Sant Antoni –el sant Antoni dels burros i les bèsties totes– com una nova personificació d'aquesta antiga divinitat. Raó per la qual les "santantonades" són plenes de dimonis i foc.

Ara, doncs, quan En Joan Prat analitza Els Pastorets, sota els estudis d'En Fàbrega i des del seu mateix punt de vista, també està d'acord a confirmar que, en l'estructura dramàtica de l'obra s'hi "entrecreuen la història sagrada pròpiament dita –la dels personatges evangèlics– amb els antics mites d'origen"[63]. Aquests mites perduts en la nit del temps, en alguns casos són també recollits pel cristianisme, però, en d'altres, ens han pervingut "amb elements provinents del paganisme" i "incorporant elements folklòrics del cicle nadalenc i de Fi d'Any"[64], que pouen en fonts molt poc catòliques, com són "rondalles i mites populars gairebé sempre relacionats amb el Diable i el pecat"[65]. Com era d'esperar –rebla En Rosselló–, "els balls de bastons o les sardanes s'inclouen en moltes de les versions dels Pastorets"[66]. Sense oblidar "el ball dels cercolets" o que, "en la versió de Folch i Torres, Lluquet i Rovelló s'ofereixen als altres pastors per ensenyar-los a ballar sardanes"[67]. I, fins i tot, Els Patorets de Mataró contenen un "Pròleg" coreogràfic, on dimonis, bruixes, nans i follets preparen l'obertura del drama a força també de danses.

En aquestes representacions nadalenques, doncs, "el diable apareix com una de les petites divinitats agràries i paganes (en el sentit de pageses), relacionat amb els cultes de la fecunditat dels animals"[68], aglutinant, a més a més, els pastors al seu voltant i atorgant-los, per Nadal, tot el protagonisme de la festa. I jo estic convençut que els pastors tenen aquest paper tan rellevant i primordial, precisament perquè Basajaun, el Déu primitiu dels bascons, el Senyor dels Boscos, també "és el geni protector dels ramats", que fa que, amb la seva presència, "els pastors puguin ajocar-se a dormir tranquils[69]. Amb la qual cosa tornem a tenir els nostres Pastorets vinculats directament amb els cultes arcaics precristians i, ara, més precisament, amb la mitologia iberobasca i pirinenca, on els pastors adoren amb tota la naturalitat de la terra, el seu Senyor i Déu. Però el seu Déu i Senyor precristià.

Jordi Bilbeny

[1] VLADIMIR PROPP, Edipo a la luz del folklore (Cuatro estudios de etnografía histórico-estructural); traducció de C. Caro López, Colección Arte/Serie Crítica-83, Editorial Fundamentos, Madrid, 1980, p. 113.

[2] Ídem.

[3] ARISTÒFANES, “Les Tesmofòries”, Comèdies; Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1974, vol. V, p. 70.

[4] BENITO GERONYMO FEYJOÓ Y MONTENEGRO, Theatro Critico Universal, ó Discursos varios en todo género de materias, para desengaño de errores comunes; per D. Joachin Ibarra, Impresor de Camara de S.M., nova impressió, tom sisè, Madrid, 1769, p. 235.

[5] Ídem.

[6] JOAN AMADES, Costumari Català. El curs de l’any; Salvat Editores, S.A.; Barcelona, 1984, vol. I, «Hivern», p. 110.

[7] JOSEP ROMEU i FIGUERAS, Les Nadales tradicionals. Estudi i crestomatia; Biblioteca Folklòrica Barcino-5, Editorial Barcino, Barcelona, 1952, p. 33.

[8] Ídem.

[9] JOSEP M. SOLER i BONET, El patrimoni festiu de Manresa. Els Pastorets; Patrimoni Festiu-5, Farell Editors, Ajuntament de Manresa i Casal Familiar Recreatiu, Manresa/ Sant Vicenç de Castellet, 2010, p. 23.

[10] J. AMADES, Costumari Català. El curs de l’any; ob. cit., vol. I, «Hivern», p. 129.

[11] JOAN SOLER i AMIGÓ, Tradicionari del Nadal Català; Pòrtic, Barcelona, 2007, p. 153.

[12] MARTÍ ROSSELLÓ i LLOVERAS, Els Pastorets del nostre temps; Susaeta Ediciones, S.A.; Madrid, 1999, p. 17.

[13] XAVIER FÀBREGAS, Les arrels llegendàries de Catalunya. Els orígens; Edicions de la Magrana, S.A.: Barcelona, 1987, p. 306.

[14] Ídem.

[15] [CHARLES FRANÇOIS] DUPUIS, Compendio del Orígen de Todos los Cultos; traducció castellana de Josef Marchena, Imprenta de Don Pedro Beaume, Bordeus, 1821, cap. XI, p. 332.

[16] MIRCEA ELIADE, Mitos, sueños y misterios; traducció de Miguel Portillo, Editorial Kairós, S.A.; Barcelona, 2001, p. 228.

[17] VLADIMIR PROPP, Las raíces históricas del cuento; traducció de José Martín Arancibia, Colección Arte-50, Editorial Fundamentos, sisena edició, Madrid, 1998, p. 76.

[18] Ídem.

[19] M. ROSSELLÓ i LLOVERAS, ob. cit., p. 117.

[20] MIRCEA ELIADE, Nacimiento y Renacimiento. El significado de la iniciación en la cultura humana; Editorial Kairós, S.A.; 2a edició, Barcelona, 2007, p. 184.

[21] M. ELIADE, Mitos, sueños y misterios; ob. cit., p. 229.

[22] M. ELIADE, Nacimiento y renacimiento. El significado de la iniciación en la cultura humana; ob. cit., p. 134.

[23] SYLVIA LAGARDA-MATA, El Diable és català; Inspira-46, Angle Editorial, Barcelona, 2014, p. 177.

[24] Vg. RAMON PÀMIES, L'Estel de Natzaret; Catalunya Teatral-240, Editorial Millà, Barcelona, 1989, acte tercer, quadre segon, escena III, p. 68-70.

[25] S. LAGARDA-MATA, ob. cit., p. 178.

[26] ARNOLD VAN GENNEP, Los ritos de paso; traducció de Juan Aranzadi, El Libro de Bolsillo-3020, Alianza Editorial, S.A.; Madrid, 2008, p. 133.

[27] Ídem, p. 134.

[28] Vg. R. PÀMIES, ob. cit., acte tercer, quadre sisè, escena XV, p. 90-91.

[29] RUDOLF STEINER, El Cristianismo y los Misterios de la Antigüedad; traducció de Julia Hernández Sans i Rafael Martín-Artajo, Editorial Rudolf Steiner, S.A.; 2a edició, Madrid, 1994, p. 92.

[30] MIRCEA ELIADE, Iniciaciones místicas; versió castellana de José Matías Díaz, Ensayistas-134, Taurus Ediciones, S.A.; 2a reimpressió, Madrid, 1986, p. 107.

[31] J. M. SOLER i BONET, ob. cit., p. 17.

[32] M. ELIADE, Iniciaciones místicas; ob. cit., p. 107.

[33] Ídem, p. 208.

[34] Ídem, p. 204-205.

[35] Ídem, p. 205.

[36] R. PÀMIES, ob. cit., pròleg, escena primera, p. 5-8.

[37] Ídem, acte tercer, quadre tercer, escena VII, p. 74-78.

[38] Ídem, acte primer, quadre primer, escena IV, p. 24-26.

[39] Ídem, acte segon, quadre primer, escena primera, p. 45-47.

[40] Ídem, acte primer, quadre tercer, escena XIII, p. 38-42.

[41] Ídem, pròleg, escena II, p. 13.

[42] Ídem, acte primer, quadre primer, escena II, p. 20-23.

[43] Ídem, acte tercer, quadre sisè, escena XV, p. 90-91.

[44] Vg. F. C. y S. S., Dos Pastorcillos en Belén; ó sea el Nacimiento de Jesu-Christo; Imprenta de Joaquin Jover, Igualada, 1844.

[45] Vg. LUYS GALVEZ DE MONTALVO, El Pastor de Fílida; Estevan Libreros, Barcelona, 1613.

[46] MR. CHOMPRÉ, Diccionario Abreviado de la Fábula; D. Manuel de Sancha, Madrid, 1783, p. 115.

[47] Ídem.

[48] XAQUÍN CARIDAD ARIAS, Els noms de Catalunya. Cultes i divinitats de la Catalunya pre-romana; traducció de Glòria Battestini, Oikos-Tau, Vilassar de Mar, 1997, p. 46.

[49] M. ROSSELLÓ i LLOVERAS, ob. cit., p. 17.

[50] Ídem.

[51] Cf. JOSEP ARTÍS, Tres Conferències sobre Teatre Retrospectiu; Generalitat de Catalunya. Publicacions de la Institució del Teatre, Barcelona, 1933, p. 98.

[52] Ídem, p. 98-99.

[53] ENRIC QUEROL COLL, Estudis sobre cultura literària a Tortosa a l'Edat Moderna; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2006, p. 325.

[54] JOSEP MURLÀ i GIRALT, Gegants i altres entremesos de la Garrotxa; Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca, Girona, 1985, p. 66-67.

[55] Ídem, p. 66.

[56] JOAN BADA, "La formación de Europa. La Europa cristiana", Europa. Raíces y horizontes; editat per Alberto Dou, Publicaciones de la Universidad Pontificia Comillas, Madrid, 1994, p. 40.

[57] ROSSEND LLATES, "Pròleg", Teatre Popular. Els Pastorets; Biblioteca Selecta-94, Editorial Selecta, S.A.; Barcelona, 1952, p. 15.

[58] E. QUEROL COLL, ob. cit., p. 308.

[59] XAVIER FÀBREGAS, “Bon Nadal, Senyor Banyeta! El dimoni a les festes nadalenques”; La Vanguardia, 25 i 26 de desembre del 1982, p. 71.

[60] Ídem.

[61] M. ROSSELLÓ i LLOVERAS, ob. cit., p. 34.

[62] X. FÀBREGAS, “Bon Nadal, Senyor Banyeta! El dimoni a les festes nadalenques”; ob. cit., p. 71

[63] JOAN PRAT i CARÓS, “Dels evangelis apòcrifs als Pastorets d’autor: continuïtats i discontinuïtats d’un mite bíblic”; Simposi d’Antropologia i Cultura sobre Xavier Fàbregas; Biblioteca Milà i Fontanals-13, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, p. 79.

[64] J. SOLER i AMIGÓ, Enciclopèdia de la Fantasia Popular Catalana; ob. cit., p. 546.

[65] S. LAGARDA-MATA, ob. cit., p. 177.

[66] M. ROSSELLÓ i LLOVERAS, ob. cit., p. 35.

[67] Ídem, p. 36.

[68] J. PRAT i CARÓS, ob. cit., p. 61.

[69] JOSÉ MIGUEL DE BARANDIARÁN, Diccionario de Mitología Vasca; Col·lecció «Ipar Haizea»-19, Editorial Txertoa, Donostia, 1984, p. 39.